
ОЛЕКСАНДР
ДОВЖЕНКО

10

ОПОВІДАНЬ

Я РОДИВСЯ
І ЖИВ
ДЛЯ ДОБРА
І ЛЮБОВІ

Харків
«ФОЛІО»
2025

«Я родився і жив для добра і любові...»

Слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя і поета — Олександра Довженка.

Чарлі Чаплін

Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне.

Олександр Довженко

У нашій літературі Олександр Довженко створив новий жанр — кіноповість. У малюванні проявив себе як графік, а деякі його карикатури навіть друкували в закордонних журналах. Проте насамперед Довженко —

кінематографіст. Його фільми стали світовою класикою, а «Земля» увійшла до переліку 12 найкращих фільмів усесвітньої історії кіно.

Чомусь саме Олександрові Довженку вдалося показати наш народ і нашу землю світові так, що нас побачили. Мрійливий хлопчик, який народився в патріархальній родині спадкових чумаків, створив перший і, за великим рахунком, домінуючий у світі екранний образ України й українців, що і досі впливає на те, як нас сприймають у світі.

І хоча за майже століття, що минуло від часу зйомок «Землі», наш світ дуже змінився, проте в мистецтві кіно з авторитетом Олександра Петровича не зрівняється ніхто з українських кінематографістів.

То хто ж і звідки Ви, Олександр Довженку?

Як і багато сучасників, Довженко мав неспокійне «босоноге дитинство». Воно минало на берегах Десни, де він осягав свою самість серед «прив'язаних тисячолітніми узами до землі» селян.

Молодість Олександра — це ніби прискорене мигтіння кадрів німого кіно, де всі події суттєві, але калейдоскоп змін максимально пришвидшений: навчання — Перша світова — учителювання — армія УНР — польський полон — чекісти — боротьбисти... У 1920-х роках певний час Довженко займається дипломатичною роботою соціалістичної України: у Польщі очолює місію з репатріації та обміну полоненими, а потім працює в консульстві в Німеччині, поєднуючи службу з навчанням у приватній мистецькій школі, де майбутній кінорежисер досліджує живописні особливості експресіонізму.

Після повернення в Україну Довженко спершу потрапляє до Харкова (тодішньої столиці України), а згодом — до Одеси, найбільшого нашого міста, де вирувало українське відродження. Спілкування і співпраця з гартівцями (Василь Еллан-Блакитний, Майк Йогансен, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Микола Хвильовий), заснування ВАПЛІТЕ, праця художником-ілюстратором та успішна робота з малювання плакату дали змогу спробувати свої сили в кіно.

У 1929 році на екрани виходить «Звенигора» — Довженкова «Іліада», легенда про пошук гайдамацьких скарбів. Стрічку показують у Москві, Парижі, на екранах Голландії, Бельгії, Мексики, США, Канади... Успіх фільму, який пізніше кінорежисер назвав «прейскурантом своїх творчих можливостей», водночас став і початком його трагедії: за «Звени-

гору» та «Землю» на режисера повісять ярлик «буржуазного націоналіста».

Показ «Землі» на київських екранах відбувся 8 квітня 1930 р., а вже через 9 днів фільм заборонили. Про це Довженко напише в автобіографії: *«Радість творчого успіху була жорстко пригнічена... Я буквально посивів і постарів за кілька днів. Це була справжня психічна травма. Спочатку я хотів був умерти».*

Попри це, у Європі стрічка стала сенсацією, про автора відразу було написано 48 статей у знакових та професійних виданнях, де його назвали «Гомером кіно». А ще через 28 років на всесвітній виставці в Брюсселі (1958 р.) 117 найвідоміших кінокритиків із 26 країн світу включили «Землю» до списку 12 «кращих фільмів усіх часів і народів». У 2016 р. до 70-річчя створення ЮНЕСКО та до 120-річчя створення світового кінематографу цей

фільм був одним із п'яти шедеврів, які показували на фестивалі.

Після «Землі» у Довженка були ще фільми, здебільшого «данина» та жертви на «вівтар індустріалізації», фільми-поступки, фільми-агітації. А в 1934-му кінорежисер опинився в Москві. Довженка ніби й не зачепили репресії 1930-х років, але тотальний контроль з боку Сталіна та каральних органів спричинили поступове творче і фізичне згасання режисера. «Щоденникові записи» Олександра Довженка — ілюстрація мовчазного крику митця в умовах тотальної несвободи.

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР письменник стає військовим кореспондентом, бачить звільнення після окупації українських земель: *«Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало»,* —

писав він у кіноповіді «Україна в огні». Його герої певні: *«Ми б'ємося за те, чому немає ціни у світі, — за Україну!.. За єдиний сорокамільйонний народ, який не знайшов собі у століттях Європи людського життя на своїй землі. За народ роздертий, розщеплений!»*.

І цей присвячений рідній спаленій землі твір, який сценарист *«написав... чесно, так, як воно є, і як я бачу життя і страждання мого народу»*, став остаточною крапкою у творчій кар'єрі Довженка. Після публікації перших невеликих фрагментів «України в огні» режисера звільняють з посади на Київській кіностудії, і він назавжди змушений залишити Україну. У Москві, за особистою вказівкою Сталіна, йому ще дадуть зняти короткометражний фільм, але...

«Мене вбила ненависть і зло великих якраз в момент їхньої малості», — напише

Олександр Довженко

Олександр у своєму щоденнику. Та «велич» і «малість», якої і сьогодні вистачає у нашому житті, — лише обставини, у яких мусиш реалізувати себе так, аби через твою діяльність пізнали та полюбили не лише тебе, а й твій народ.

*Дмитро Стус,
Тамара Холоша*

Земля

Сценарію «Земля» фактично вже нема. Він зник у полум'ї Великої Вітчизняної війни разом з усім архівом автора. Те, що тут написано, є лише авторський спогад про сценарій і фільм, що ним був створений давно колись, в тридцятім ще році, напередодні становлення колгоспного ладу в нашій соціалістичній Вітчизні.

Автор

I

Не знаю, справді так воно було, чи то мені приснилось, чи, може, сни переплелись із спогадами і спогадами про спогади, — вже не пригадую. Пам'ятаю тільки, що дід був дуже старий і що скидався він на образ одного

з богів, які охороняли й прикрашали нашу стару хату.

І куди, було, в садку не глянеш — десь поміж яблунь, груш, кущів порічок й агрусу неодмінно біліла і його ясна борода.

І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом. А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак.

Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але приємно чомусь думати, що саме сто, бо се було давно й красиво. І лежав він, немовби на картині, — теж красиво. Здавалось, він якось трохи ніби сяяв, а коли й не сяяв, то так видавалось, бо він посміхався, і була ще неділя і якесь-то свято.

Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік. Бороди Григорій не носив, зате мав грізні прокурені вуса, що робили його схожим на якогось стародавнього воїна. Колись, дуже давно, розповідав нам дід, Григорій був найдужчим парубком на всю губернію. Ніде по степах від Чернігова й Котопа до Ставрополя, Бердянська і Ясс, та й до самої навіть Москви, — містами, поміж якими розвозили вони на волах сіль і спирт щось років сорок, ніде ні разу не стрічали такого чоловіка. Був він не дуже балакучий і якийсь ніби потайний, але діда вірно любив і провідував його не менш трьох разів на рік. Одягався охайно, був незмінно пристойний і зосереджений і завжди про щось, здавалось нам, думав. Отак і зараз —

посидів він біля товариша, помовчав і згодом спитав:

— Умираєш, Семене?

— Умираю, Грицьку, — тихо признався дід і, злегенька посміхнувшись, заплющив очі.

Надійшла мати і, відчувши, що діється під яблунею, замислилась.

— Так... Ну, вмирай, — сказав Григорій і одвернувся.

У траві серед яблук-падалок сиділо одне наше дитинча, яке зовсім ще не розуміло життя. Тримаючи в руках яблуко, воно вперто намагалось вкусити його двома своїми першими зубками, але яблуко було чимале, а ротика на нього дитині ще не ставало.

— Помирай, Семене, — сказав Григорій, — та вже, як помреш, подай мені знак з того світу, де ти там будеш — в раю чи в пеклі — і як тобі там.

— Добре, Грицьку, — пообіцяв дід, лаштуючись в останнє чумакування. — Якщо можна буде, неодмінно сповіщу, — приснюсь або привиджусь якось, — лагідно обмірковував він нехитромудрий спосіб потойбічних зносин.

Але оскільки дід не слабував ні на яку хворобу, він не помер відразу. Навпаки, без усякої сторонньої допомоги він ще легенько підвівся, сів і оглядівся навколо. Від хатини підходили до нього син Опанас і онуки, Василь і Оріся, з полумиском грушок.

— Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Оріся піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обтер об рукав білої сорочки й почав їсти.

Це була його улюблена червонобока «дуля», та, мабуть, з'їв уже він всі свої грушки до одної, бо тільки пожував її трохи за

звичкою, аж тут серце почало спинятись, і він це зрозумів: відклав грушку набік, опорядив бороду й сорочку, глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою:

— Ну, прощайте, вмираю, — тихенько ліг і вмер.

Отут, мабуть, і починається кінокартина, хоч, власне, і далі нічого особливого начебто й не сталося.

Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх дубів.

На полудневому небі так, як і було, — ні хмаринки. Тиша навколо. Десь тільки яблуко бухнуло м'яко в траву — та й усе. Навіть соняшник ніде не похилився. Весь

ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що вступили у височінь свої радісні обличчя. А над обличчями тихо снували покинуті дідом золоті бджоли.

З дідовим родом теж нічого особливого не сталось. Усе склалось якимось так до ладу, що близькі, дивившись на нього, не впали ні в скорботу, ні в розпач. Тільки дивне хвилювання на якусь мить пойняло серця нащадків і відчуття вродливої таємниці буття — немовби всі вони раптом торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів. До того ж і дід хоч і помер, проте не захотів розлучитися з усмішкою, і вона й тепер тихо сяяла на його обличчі. Треба сказати, він і за життя не мав героїчних рис.

— Грушки любив, — з сумовитою посмішкою промовив до Орисі її старший брат сількор Василь і знову глянув на діда. Викор-

навши все, що було йому призначено, предок лежав під яблунею, склавши на грудях поверх сорочки старі свої мозолі.

Все, що тут написано, в кінокартину, звичайно, не входило, та навряд чи воно там і потрібне. Писалося ж це в ім'я доброго звичаю і з поваги до свого роду, а в деякій мірі на пораду артистам.

Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достоїнств, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті. Артисти, певно, вже догадуються, що дід був людина проста й малописьменна, але це не завадило йому разом з Григорієм відіграти в ХІХ столітті неабияку роль у справі науки й освіти українського народу. По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третью століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського уні-

верситету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду.

— Е-е! Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав. Скільки ми тих книжок поперевозили за тридцять з чимось літ! Там з самих палітурок можна б три тищі пар черевиків пошити.

— Еге, — озивався товариш, — хтось їх там тепер та читає. А вже як прочитає всі, сам чорт його тоді не обдурить.

Артист мав бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясным чолом і тою усмішкою, яку так приємно тепер згадувати. І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, — одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело. І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах.

Зміст

«Я родився і жив для добра і любові...».	
<i>Дмитро Стус, Тамара Холоша</i>	3
Земля	11
Ніч перед боєм	85
Відступник	112
Воля до життя	127
Україна в огні (<i>Уривок</i>)	145
Бронза	165
Хата	173
Мати	181
Зачарована Десна. <i>Кіноповість</i>	197
Щоденникові записи (<i>Уривки</i>)	318